

Reflexe v Evropě a Evropa v reflexi

Ladislav Hejdánek

◆ přednáška | přípravné poznámky, česky, vznik: 2009 ◆ poznámka: není jasné, pro koho byla přednáška určena a přednesena

◆ lecture | preparatory notes, Czech, origin: 2009

Reflexe v Evropě a Evropa v reflexi [2009]

01

Nikdy v dávné historii a nikde na světě nebyla žádná kultura ani civilizace tak mocně spjata s reflektováním, tj. s reflektujícím myšlením, jako právě ta „evropská“. Právě proto může být sledování růstu proreflektovanosti v Evropě nejen zajímavé, ale dokonce velmi produktivní, protože by to mohlo vrhnout nové světlo na mnoho jiných témat, jimiž se nejrozumnější autoři tak od 6. století před Kr. zabývali a až dodnes zabývají z jiných hledisek. Zbude-li trochu času, pokusím se to ukázat na tématu, které je společné filosofii i teologii.

02

Hned na počátku se však musíme vypořádat s jedním zásadním problémem, přesněji hned se dvěma problémy. Musíme si vyjasnit, co budeme rozumět „Evropou“, a co budeme rozumět „reflexí“. Kdybychom totiž vyšli z nesprávného chápání, nikdy bychom nemohli dospět tam, kam to chci dovést.

03

Především tedy Evropa pro nás nebude vymezena geograficky, tedy staticky, ale kulturně, to znamená dějinně. To nám dovolí chápat dějiny Evropy tak, že tam v různých dobách bude náležet někdy s větším, jindy s menším právem velká část Afriky a také velká část Blízkého Východu, a v posledních nejméně třech staletích také ve stále větší míře zejména severní část amerického kontinentu a v mnoha ohledech také Austrálie a Nový Zéland. Vynechávám zatím další části světa, které se evropským způsobem života i myšlení tak či onak nechávaly a dodnes nechávají ovlivňovat, ale zatím je do Evropy v tomto kulturním významu (tedy do „evropskosti“, evropanství) nemůžeme započítávat. Zároveň si musíme být dobře vědomi také toho, že byly doby, kdy mnozí dnešní „Evropané“ resp. jejich dávní předkové do Evropy nemohli být započítáváni, i když Evropa už po mnohá staletí žila a myslela velmi intenzívně. To platilo pro celou severní Evropu a ovšem také pro evropský Východ. My například jsme se začali stávat Evropany až v druhé polovině prvního tisíciletí, a to – jak víte – pod vedením franského kupce, tedy pod vedením germánským. Atd., nebudu se o tom dále šířit, nejsem také žádný historik.

04

Druhým neméně závažným předpokladem správného chápání souvislostí mezi evropanstvím a reflexí je potřebné vymezení toho, jak musíme pojímat samu „reflexi“. Co je specifické pro ten typ „reflexe“, které už můžeme přiznat evropský křestní list? Mám připraveny dva literární doklady reflexe již evropské, ale reflexe, která si samu sebe ještě nedokázala zreflektovat jako téma a jako problém; jeden je z Platóna a druhý z Aristotela. Ale nechám to až do diskuse, bude-li čas a budete-li chtít. Obrovský význam pro zásadní poevropštění reflexe a reflektivního myšlení měla prae-reflexe a proto-reflexe starohebrejská. I zde mám několik dokladů, a také ty si necháme až do diskuse (Job a Pavel). Na nich můžeme vidět to, co je v dalším bodě.

05

Skutečně evropská tradice reflektování nespočívá jen v tom, jak říká Aristotelés, že si vidoucí uvědomí, že vidí, slyšící, že slyší, jdoucí, že jde, dokonce ani v tom, že „vnímáme, že vnímáme, a myslíme, že myslíme“ (Etika Nikomachova IX,9 1170a25 n.) – už zde vidíme tu nepřesnost! -, tj. „když máme i pro všechny ostatní činnosti vědomí, že jsme činní“ (dtto), ale v něčem zcela specifickém, totiž v tom, že se v reflexi soustředujeme na povahu reflexe samé a když výsledky tohoto sebeporozumění reflexe – či přesněji reflektujícího subjektu – podrobujeme stále hlubší a podrobnější analýze. To pochopitelně není a nemůže ani být záležitostí jednoho myslitele, byť sebe geniálnějšího, ba ani záležitostí jedné generace, ani záležitostí jedné filosofické školy, ale je k tomu zapotřebí celých epoch (a nejspíš i různých pokusů o uchopení).

06

Ta první velká epocha se vyznačovala převážným soustředěním na „předmět“ reflexe a zcela zanedbávala nebo aspoň marginalizovala skutečnost, že reflexe je výkonem myslícího subjektu, tj. konkrétního člověka. Jedním z nejabsurdnějších vrcholů v této epoše bylo pojetí, že samo myšlení je „substance“, tzv. „věc myslící“ (res cogitans) – prosím pozor: ne že myšlení je myšlením substance resp. o substanci! Relikty tohoto celou epochu převládajícího myšlení dožívají v hlavách lidí dodnes, hlavně v přírodovědných tradicích, ale tato epocha už nenávratně končí.

07

Nová epocha se také připravovala již velmi dlouho, i když dost nenápadně, a to v theologii, nebo přesněji řečeno, v myšlení křesťanských theologů i filosofů, kteří si stále naléhavěji uvědomovali, že ona tradice řecké „metafyziky“ neposkytuje ty nejvhodnější prostředky pro náležitou interpretaci toho, co Evropě odkázali židovští proroci a zejména Ježíš celým svým poselstvím – a to právě nemohlo být nikdy zapomínáno ve společenství křesťanů, ve „sborech“, v církvi a později v církvích. Nicméně i v theologii po celou zmíněnou epochu převládal onen zpředmětňující způsob myšlení, který měl řecký původ. Sám Bůh byl chápán jako jsoucnost, byť nejvyšší, a již zmíněný filosof, který deklaroval, že myšlení je věc, substance (Descartes), neváhal Boha filosoficky interpretovat jako „absolutní substanci“. Ke změně muselo dojít dříve nebo později, když se někteří opravdoví křesťané, jimž bylo proti mysli, že se oficiální církev dostala na vážné scestí, potřebovali opřít o bibli, a to jak o Starý, tak o Nový zákon, a nejen o vybrané liturgické texty, které vytržením ze širších kontextů ztratily i něco ze svého vlastního poselství, a navíc častým opakováním (n.b. v latinském znění) musely být interpretovány – a to za pomoci Platóna a později Aristotela.

08

Tím se dostáváme do doby obrovských změn, zejména pak pokusů o nápravu nejrozmanitějších nešvarů v církvi i ve společnosti, a ovšem také o nové přístupy vědecké. Některé z těchto pokusů vyvolaly pozornost a souhlas širokých vrstev, a tím ovšem i nesouhlas a protivenství ze strany držitelů moci, statků a mnoha nespravedlivých výhod. Po relativně dlouhé době relativní stability se mnoho záležitostí dostalo do pohybu, a jen pro pořádek musím dodat, že ne vždy správným směrem. Nás však zajímá přednostně onen pozoruhodný evropský fenomén „reflexe“. Pro tu začínalo v době velkých pohybů a takové proměnlivosti něco skutku nového, ale bylo zapotřebí

několika staletí, aby se některé již skutečně rysy stále víc radikalizované reflexe staly zjevnějšími.

09

Myslím, že je příznačné, že hybnou silou nového, vyššího způsobu využívání reflexí a reflektujícího uvažování se stali myslitelé evropského severu, silně rozhýbaného reforemací. Navíc jsou to v naprosté většině myslitelé theologicky vyškolení, často přímo theologové. Nebudu to nyní rozvádět, a zůstanu jen u jednoho „milníku“. Když jsem jako vrchol filosofické absurdity uvedl Descarta s jeho pochopením Boha jako „absolutní substance“, mohu nyní volně ocitovat Hegela z jeho Fenomenologie ducha. Pravdu, říká, je třeba chápat ne jako substanci, ale jako subjekt. To ovšem dává smysl jen za předpokladu, že termín „subjekt“ má už naprosto jiný význam než v celé dosavadní filosofické tradici. Zatímco až dosud byl „subjekt“ chápán jako „objekt“ (dokladem je dodnes obecný význam toho termínu v románských jazycích a v angličtině, i tam ovšem pod vlivem latiny a francouzštiny), nyní se stává pojmenováním non-objektu, ne-předmětu.

10

Jak k tomu asi mohlo dojít? To právě lze vyložit pouze za předpokladu správného porozumění toho, co to vlastně ta „reflexe“ je a co v myšlení způsobuje a vyvolává. A k tomu cíli si musíme nyní krátce vyložit jakési schéma, díky kterému se záležitost stane snad poněkud názornější. Upozorňuji, že jde o schéma, tedy o pomůcku, nikoli o náležitý výklad, náležitou hermeneutickou analýzu fenoménu „reflexe“. Nicméně takových schemat má každé přesné myšlení zapotřebí, protože jen ta dovolují navzdory zjednodušení právě přesností své modelující konstrukce odhalit chyby v nich skryté – pochopitelně právě díky reflexi. Zde vidíme další předpoklad pro náležitou „reflexi“ toho, co to je reflexe: nezbytné jsou pojmy, a pojmy se neobejdou bez konstruovaných intencionálních modelů. Ukážeme si, že to nemusí být vždycky intencionální „předměty“.

11

V reflexi se myšlenkový akt nevztahuje k žádnému „předmětu“ jiné akce (jíž může být také akt myšlení), nýbrž k té akci samé, tedy např. k jinému myšlenkovému aktu. Tento dřívější, prvotní myšlenkový akt se však k něčemu vztahoval, takže reflexe tohoto aktu to „něco“, tj. ten „předmět“ (nebo „ne-předmět“) musí také nějak dostat do svého záběru. Zároveň však dostává do svého záběru ještě něco jiného. Otázka zní: co to je? Odpovídat nemůžeme poukazem k tomu, co už jsme řekli, protože ten primární myšlenkový akt obsahoval obojí. Reflexe tedy musí rozlišit to, co v onom původním aktu má co dělat s oním předmětem (nebo ne-předmětem) a co naopak s aktivním výkonem myslícího subjektu, tedy se subjektem a jeho aktivitou v daném případě. Tak se ukazuje, že reflexe, která původně vypadala na to, že by kriticky měla prověřit nějaký předchůdný myšlenkový akt, dělá – nebo může dělat – vlastně mnohem víc. Zatímco původní, primární akt myšlení či vůbec vědomí zůstává jakoby v rámci, ba v zajetí svého „domnění“, své subjektivity, reflexe se může pokoušet odlišit to, co v onom primárním aktu padá na vrub subjektu samého a co naopak na vrub intencionálního předmětu (nebo ne-předmětu).

Ovšem to je jen první méně důležitý aspekt, který tu můžeme uvést. Ještě daleko důležitější aspekt se vyjeví, když celou věc formulujeme trochu jinak, pečlivěji, tedy v jakési korektuře. V každém aktu, výkonu, činu jde o čin nějakého subjektu. Bez náležitého nového pojetí subjektu se nemůžeme dopracovat náležitého porozumění toho, co je to „reflexe“. Reflexe je aktem, výkonem subjektu. Proto vlastně nejde v reflexi o to, že se k sobě obrací vědomí samo nebo myšlení samo, nýbrž že se k sobě a ke svým výkonům obrací jejich subjekt. A co tedy ten subjekt vlastně dělá, když se v reflexi obrací sám k sobě? Jak se vůbec může k sobě obrátit a k sobě se jakoby vrátit? Zde musíme provést jednu velmi významnou, ještě významnější korekturu. Pod vlivem tradičního chápání slova „subjekt“ ve smyslu „objektu“, ve smyslu „substance“, tedy něčeho, co „stojí pod“ (už v řečtině HYPOKEIMENON značí to, co „leží pod“ – původně to zavedl Aristotelés v gramatickém smyslu), máme sklon si myslet, že subjekt navzdory svým výkonům a aktivitám zůstává týmž a beze změny. V denní praxi si to vůbec nemyslíme, ale jak o tom uvažujeme, jsme okamžitě v tomto neodolatelném pokušení. Ale subjekt není nehybným bodem, z něhož vycházejí akce, ale subjekt kromě toho, že svými akcemi míří mimo sebe, do okolního světa, musí zároveň udržovat sám sebe. To je cosi tak základního, že o platí na všech úrovních, tedy i na těch nejnižších, dokonce předživých. (Událost si musí svůj subjekt ustavit a vždy znovu jej znovu ustavovat.)

Už v každé akci subjekt vlastně zčásti odchází mimo sebe a do okolí, kterým už on sám není. Tak to platí o všech běžných aktivitách, stačí o tom jen trochu uvažovat. Ale nás nyní zajímá, jak je tomu s onou zcela zvláštní aktivitou, které říkáme „reflexe“. V reflexi musí subjekt od sebe vysloveně odstoupit, aby k sobě mohl znovu přistoupit. Platí dokonce, že subjekt, který od sebe ještě nikdy neodstoupil, ještě neexistuje, resp. ještě nebyl ustaven, nestal se subjektem. Subjekt není substance, ale je dění, je to událostné dění, a subjekt dbá o to, aby toto dění bylo vnitřně integrováno. Aby tuto funkci mohl zvládnout, musí od sebe pravidelně odstupovat a musí se k sobě zase znovu vracet. Ovšem na úrovni vědomí a myšlení se to ukazuje v docela novém světle. A k názornějším výkladu nyní potřebuji ten slíbený model, to schéma.

Subjekt, který od sebe odstupuje, to nemůže dělat jinak, než že sám sebe nechává jakoby za sebou, tj. nemizí, ale stává se tím, co bychom mohli nastat jeho bylostí, tj. zůstává tím, čím byl až do této chvíle, kdy od sebe odstupuje. Cílem tohoto odstupu od sebe není ovšem odchod jinam, změna v něco nebo někoho jiného, nýbrž vlastně jde o umožnění přístupu k sobě, který už ve větší nebo menší míře bude osvobozen z pout své subjektivity a její omezenosti. Takže reflexe v tomto smyslu má tři fáze: první fází je odstup subjektu od sebe (a to ve vědomí, nejde o fyzickou akci, tam by to nešlo); třetí fází je jeho návrat k sobě (a to k sobě poněkud jinému, přinejmenším výkonem té akce poněkud pozměněnému); a mezi touto fází odstupu od sebe a fází opětného přístupu k sobě je ještě ta prostřední fáze, a ta nás právě nejvíce zajímá.

V této druhé, prostřední fázi dochází k tomu, že subjekt od sebe již odstoupil, ale ještě se k sobě nevrátil. Bylo by pochopitelně příliš matoucí, kdybychom bez dalšího výkladu zjednodušeně řekli, že v této prostřední fázi je subjekt jaksi „mimo sebe“, je „venku ze sebe“. Slova, kterých běžně užívání o někom, kdo byl nebo je „mimo sebe“, tu bohužel zavádějí, protože tím máme na mysli, že ztratil vědomí (nebo aspoň soudné vědomí). To, o čem mluvím a přemýšlím, se však děje ve vědomí, tj. v přítomnosti vědomí, nikoli v jeho nepřítomnosti. Už velmi dávno zakoušeli lidé tyto stavy v extrémních (a žel často upadlých) formách a potřebovali pro to najít vhodné pojmenování. Řekové našli ve svém skvělém jazyce velmi dobrý způsob, jak to vyslovit: EKSTASIS, a Římané to napodobili slovem ex-sistentia, jehož užíváme – ovšem s obrovským posunem významu – dodnes a ve všech evropských jazycích. Heidegger, až přehnaně pracující s etymologickými kořeny slov, překládá: ex.sistovat znamená stát ven ze sebe. (Je to mnohem lepší než „být mimo sebe“.)

16

Pokud se pokoušíte to nějak vpravit do svých běžných, každodenních zkušeností, musím varovat. Nejprve je třeba náležitě pochopit předvedené schéma a ničím je neoslabovat, nechtít je neutralizovat a odbýt. Teprve pak budete s to rozumět svým vlastním zkušenostem jinak a lépe než dosud. EKSTASIS v tomto našem smyslu není ničím tak naprosto výjimečným, jak se o tom asi teď hned domníváte, nejde o žádné mystické vytržení, ať už se o tom vykládá v orientálních tradicích nebo jak to je v povědomí některých křesťanských tradic. Ale teď by nemělo smysl to líčit, na to ostatně musí přijít každý sám, a pokud možno bez předsudků. Uvedu však aspoň v náznaku, jaké důsledky by to mohlo mít pro příští theologické myšlení. (Theologie je nejevropštější vědecká disciplína, a proto by theologické fakulty měly být nejevropštějšími vysokými učiteli, protože se tam studenti učí (nebo aspoň mohou a měli by se učit) nejen číst a mluvit, ale také myslet hebrejsky, řecky, latinsky a ovšem také česky a ještě v nějakém dalším světovém jazyce.)

17

Skončím poukazem k tomu, o čem ode mne někteří už slyšeli nebo četli. Po mém soudu je víru možno interpretovat mnohem lépe v kontextu toho, co jsem tu pověděl, než jak to bylo možné až dosud. Ono „stát ven ze sebe“, odkud je jediná cesta subjektu k sobě, ale k sobě novému, znamená být schopen odpovědět na nejrůznější nepředmětné výzvy a dokázat nemožné (přesně: co se jevílo jako nemožné). Jsem přesvědčen, že toto je jediná naděje, kterou lidé ve světě mohou mít: nezůstat tím, čím a kým jsou, ale neutíkat, přijmout situaci se všemi nesnázemi jako něco, co bylo hodně pokaženo, ale není docela a ve všech směrech zavrženíhodné, a pustit se každý den znovu do toho, čemu Komenský říkal „panorthosia“, tedy „všenáprava“. Nápravy je zapotřebí všemu, i když napravovat lze jen postupně a promyšleně, plánovitě. Kdo říká, že se to všechno napraví samo, je prostě podvodník.